

کلان طرح تحقیق و تصحیح انتقادی مجموعه آثار فلسفی حکمی ابن سینا

مؤسسه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

ابوعلی سینا یکی از نوابغ عالم، بزرگترین حکیم مشاء و از دانشمندان طراز اول ایران و اسلام است که با وجود گذشت ده قرن از درگذشت او، هنوز آثار فلسفی وی، در زمره کتابهای درسی مراتب عالی منطق و فلسفه در حوزه‌های علمیه و دانشگاه‌ها به‌شمار می‌رود و استناد به آراء و اقوال او در معضلات فلسفی، سنت رایج کتب و مباحثات عقلی محسوب می‌شود. وی زبردست‌ترین فیلسوف مشائی و صاحب ابتکارات و تقریرات نو و آثار منحصر به فردی است که در فلسفه یونانی سابقه نداشته است. با وجود عظمت دو روش فلسفی دیگر در جهان اسلام، یعنی حکمت اشراق سهروردی و حکمت متعالیه ملاصدرا، شیرازی، هنوز فلسفه سینوی بر اهمیت و جایگاه خود باقی است.

آثار مسلم ابن سینا و نیز آثاری که نسبت آن‌ها به شیخ محتمل است مجموعاً ۱۳۱ تألیف را در برمی‌گیرد که با وجود برگزاری هزاره وفات وی در ایران و انتشار بخشی از آثار او به این مناسبت در ایران و مصر، متأسفانه هنوز یک چهارم از آن‌ها به طبع نرسیده است. با آن که آثار اصلی شیخ منتشر شده است، اما دقت

در آن‌ها نشان می‌دهد که بیشتر آن‌ها نیازمند تصحیح دقیق و تتبعی دوباره است تا آن‌جا که برخی از رسائل چاپ شده، از نسخ خطی به مراتب اشتباهات بیشتری دارند. در تحقیق و تصحیح آثار شیخ‌الرئیس، متأسفانه ایرانیان سهم اصلی را ندارند و محققان مصری در این عرصه پیشتازند، ولی به جهت عدم وقوف به مبادی و دقایق فلسفه اسلامی، اغلاطی که گاه فاحش است، در آنها دیده می‌شود. به هر حال، اهمیت مؤلفات ابن‌سینا، انتشار مجموعه آثار وی مخصوصاً در حکمت و فلسفه را با تصحیح انتقادی و روش علمی ضروری می‌سازد؛ امری که طالبان و تشنگان حکمت اسلامی همواره آرزوی آن را در سر می‌پروراند و بدون شک تحقق آن، یعنی ارائه روشمند آثار اصیل دانشمندان طراز اول به‌عنوان ذخایر ملی بلکه بشری، گامی استوار و قدمی بلند در راه تکیه بر فرهنگ خودی خواهد بود.

بر این مبنا مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه حدود یک سالی است که درگیر کلان‌طرح «تحقیق و تصحیح انتقادی مجموعه آثار فلسفی حکمی ابن‌سینا» است. این طرح را که پیش‌بینی می‌شود طی شش سال سرانجام یابد، دکتر اعوانی پیش می‌برد و او را شورایی علمی با حضور دکتر غلامرضا اعوانی، دکتر نجفقلی حبیبی، آیت‌الله سید حسن سعادت مصطفوی، دکتر محسن کدیور، دکتر مهدی محقق، دکتر سید مصطفی محقق داماد، دکتر سید ضیاء موحد یاری می‌کند.

هدف از این کلان‌طرح عرضه و ارائه مجموعه آثار حکمی و فلسفی ابوعلی‌سینا با روش‌های علمی جدید به‌منظور احیای میراث گذشتگان و تسهیل در امر دستیابی محققان و پژوهشگران ایرانی و خارجی به سرچشمه‌های تفکر اسلامی ایران و منابع و خزاین ارزشمند حکمت و فلسفه اسلامی است. این در حالی است که در حال حاضر هیچ‌یک از آثار چاپ شده، جز در موارد اندک، از موازین علمی و استانداردهای بین‌المللی موجود در تصحیح متون، برخوردار نیستند.

دست اندرکاران این کلان‌طرح امید می‌برند، دستاوردهای آن بتواند در:

۱. عرضه منابع اصلی فلسفه ابن‌سینا در شکل متون تنقیح و تصحیح شده به شیوه علمی-انتقادی به جای متون مغلوپ کنونی.
۲. استفاده محققان و استادان داخلی و خارجی در تحقیق و تدریس از متون تصحیح شده به شیوه علمی-انتقادی.

۳. ترویج فرهنگ تصحیح متون فلسفی و منابع اصیل

۴. تربیت نسل جوان (دانشجوی دکتری) برای فن تصحیح متون و آموزش روش علمی تصحیح به آنها

۵. تهیه فهرست کامل نسخه‌های خطی و مصنفات ابن‌سینا

سهم شایسته‌ای داشته باشد.

گفتنی است پژوهشگران این طرح برآنند که قدیمی‌ترین و صحیح‌ترین نسخ خطی آثار حکمی و فلسفی ابوعلی‌سینا را تهیه و به تصحیح علمی و انتقادی آنها اقدام کنند و این کار را با عنایت به اعم آثار و آرای حکمی و فلسفی وی و حوزه وسیع دانش وی و نظریات علمی رایج در زمان او و کیفیت مواجهه علمی او با این نظریات انجام دهند.

در ایران، متأسفانه نه تنها تلاش بایسته و در خور شأن شیخ‌الرئیس به‌منظور تصحیح و نشر علمی آثار حکمی و فلسفی او صورت نگرفته است، بلکه حتی در مجموعه کتاب‌شناختی این حکیم عالیقدر نیز در قرن اخیر افرادی چون «عثمان ارگین» و «جورج شحاته قنوتی» بر محققان ایرانی پیشی گرفته‌اند، هر چند جامع‌ترین و دقیق‌ترین فهرست مصنفات بوعلی به برکت تلاش «مرحوم دکتر یحیی مهدوی» فراهم آمده است.

یادآور می‌شود با وجود برگزاری هزاره وفات ابن‌سینا در ایران و انتشار بخشی از اهم آثار وی به این مناسبت در ایران و مصر، هنوز تمامی آثار حکمی و فلسفی وی به چاپ نرسیده است و در میان آثار مطبوع وی نیز بیشتر آنها به تصحیح دقیق و تتبع جدید نیاز دارد، چرا که اشتباهات برخی از رسائل مطبوع به مراتب از نسخ خطی بیشتر است. شاین ذکر است که در مرحله اول طرح کارهای زیر در دست اجراست:

۱. کتاب‌شناسی جامع آثار ابن سینا

در ادامه و تکمیل کار بروکلین، ارگین، قنوتی و مهدوی، مشخصات کلیه نسخ خطی آثار ابن سینا در ایران (استخراج شده از بیش از سیصد جلد فهرست نسخ خطی کتابخانه‌ها در ایران) به ترتیب تاریخ کتابت به همراه معرفی کلیه آثار منتشر شده ابن سینا در اقصی نقاط جهان به اطلاعات چهار تحقیق قبل افزوده شد. این تحقیق بنیادی زیر نظر دکتر محسن کدیور در شرف پایان است. در این پژوهش کلیه آثار مرتبط با مصنفات ابن سینا اعم از شرح، حاشیه و تعلیقه، ترجمه و نظم در دو سطح نسخ خطی و آثار منتشر شده به کلیه زبانها معرفی شده‌اند. در این تحقیق در شناخت آثار واقعی ابن سینا مجموعه آثار منتسب به وی به پنج دسته تقسیم شده‌اند:

۱. آثار مسلم الانتساب، ۲. آثار محتمل الانتساب، ۳. آثار غیر محرز الانتساب، ۴. آثار منحول و ۵. آثار مفقود.

هر دسته نیز به دوازده بخش موضوعی تقسیم شده‌اند: دائرة المعارف‌ها، منطق، ریاضیات، طبیعیات، علم النفس، الهیات، عرفان، حکمت عملی، تفسیر و حدیث، لغت، مکاتبات و مراسلات، طب.

بر اساس دستاوردهای این تحقیق آثار مسلم الانتساب ابن سینا کمتر از یکصد اثر است. از نتایج این تحقیق به لحاظ کمی افزایش نسخ خطی شناخته شده آثار ابن سینا به بالغ بر سه هزار و پانصد (بیش از پنج برابر تحقیق زنده یاد دکتر مهدوی) و افزایش آثار منتشره به بیش از چهار برابر و معرفی آثار مرتبط با مصنفات ابن سینا به سه برابر (در مقایسه با کار قنوتی)؛ و به لحاظ کیفی از دیدار وسواس علمی در انتساب آثار به ابن سینا و ارائه ضوابط مطمئن در انتساب، معرفی نسخ اقدم هر اثر، تنظیم شناسنامه هر اثر شامل پیگیری رد هر اثر در دیگر آثار ابن سینا و نیز در آثار دیگر فلاسفه بویژه تا قرن هفتم، طبقه‌بندی موضوعی آثار، و نیز ارزیابی اجمالی آثار منتشره قابل ذکر است. این تحقیق حاوی نمایه‌های متعدد و گزارش تحقیق به زبان‌های عربی و انگلیسی است و در کلان طرح ابن سینا در حکم مادر دیگر پژوهش‌هاست.

۲. تحلیل، تحقیق و تصحیح انتقادی رساله سیره شیخ الرئیس (سرگذشت)

که با بخش خودنوشت ابن سینا آغاز می‌شود و با قلم ابو عبید جوزجانی ادامه می‌یابد و مهم‌ترین منبع شناسائی آثار ابن سیناست. این رساله بر اساس قدیمی‌ترین نسخ آن و با عنایت به تحقیق (William E. Gohlman, New York, ۱۹۷۴) و نیز گزارش این رساله در کتب بیهقی، قفطی و ابن ابی اصیبعه زیر نظر دکتر محسن کدیور در حال انجام است.

۳. تحلیل، تحقیق و تصحیح انتقادی کتاب تعلیقات

تعلیقات یکی از آثار مهم ابن سینا (شامل تعلیقات فارابی) و دانش‌نامه‌ای فراهم آمده از تعلیق‌هایی کوتاه تا بلند و گوناگون در منطق، طبیعیات و الهیات، به روایت (تقریر/ تدوین) بهمنیار است. نسخه‌های خطی این اثر در سه هیئت موجود است که هیئت سوم با دو هیئت دیگر در ترتیب تعلیق‌ها تفاوت اساسی دارد و تا اندازه‌ای بر پایه موضوع و مبحث تنظیم شده است و هیئت نخست نیز تنها در داشتن فهرستی از مطالب تعلیق‌ها به قلم لوکری (شاگرد بهمنیار) از هیئت دوم متمایز است.

تصحیح انتقادی این کتاب با بررسی تاریخی-تطبیقی حدود بیست نسخه خطی در کتابخانه‌های ایران و استانبول و بر پایه چهار نسخه برگزیده معتبر (یک نسخه از هیئت نخست، دو نسخه از هیئت دوم و یک نسخه از هیئت سوم) توسط دکتر سید حسین موسویان انجام پذیرفته و حروف چینی شده است که در مرحله ویرایش نهایی، مأخذیابی و مقدمه‌نگاری تحقیقی قرار دارد و به زودی آماده چاپ می‌شود.

پیش از این و برای نخستین بار، عبدالرحمان بدوی در سال ۱۹۷۲ میلادی کتاب تعلیقات را با اعتمادی بسیار به یک نسخه در کتابخانه قاهره و عنایتی اندک به نسخه‌ای از کتابخانه پریستون، به دست

حروفچین سپرده و به‌چاپ رسانده که در ایران نیز عیناً روگرفت و منتشر شده است (قم، مکتب الإعلام الإسلامي، ۱۴۰۴ق). چاپ بدوی، بدون رعایت ابتدایی‌ترین موازین تصحیح علمی و انتقادی عرضه شده که آکنده از بدخوانی‌های نسخه‌ها و نادرستی‌های صوری و محتوایی است و افزون بر آن، از فهرست‌های فنی لازم و درخور چنین اثر مهمی برخوردار نیست. شگفت آن که دفتر تبلیغات اسلامی بار دیگر در سال ۱۳۷۹ و با اعتماد کامل به چاپ پیشین بدوی و ادعای گزاف اصلاح نادرستی‌های چاپی آن، به چاپ این کتاب با ظاهری آراسته و حروفچینی جدید پرداخت که بی‌کم‌وکاست، اشتباهات بدوی را بر جای نهاده است (اگر بر آن نیفزوده باشد!).

اخیراً نیز حسن مجید العبدی کتاب تعلیقات را برپایه دو نسخه خطی در بغداد تصحیح و چاپ کرده است (بغداد، بیت الحکمة، ۲۰۰۲م)، که یکی از آن دو بر هیئت دوم و دیگری بر هیئت سوم و با افتادگی‌هایی در آغاز و انجام بوده و مصحح تلاش کرده است تا ترتیب موضوعی اما ناقص هیئت سوم را تکمیل و کتاب تعلیقات را در چهار فصل (با عنوان‌های: علم المنطق، العلم الطبيعي، علم النفس، و العلم الإلهی) عرضه کند. با این که در این چاپ، مصحح بسیاری از نادرستی‌های چاپ بدوی را زدوده و به تعلیق‌های مشترک با فارابی هم اشاره کرده است، به دلیل نداشتن نسخه‌های اصیل و نیز به کار نبستن دقیق ضوابط علمی و فنی، همچنان کاستی‌ها، بدخوانی‌ها و نادرستی‌هایی در آن دیده می‌شود؛ چنان که از داشتن مقدمه تحلیلی مطالب و فهرست‌های فنی بایسته و شایسته این کتاب نیز برکنار است.

۴. تحلیل، تحقیق و تصحیح انتقادی کتاب المختصر الاوسط فی المنطق

این اثر از آثار نسبتاً مشروح منطقی ابن‌سیناست که تاکنون مطلقاً منتشر نشده، و در سنت منطق نه‌بخشی نگاشته شده، هر چند تنها پنج بخش از منطق را در بر دارد که با عنوان کتاب از آنها یاد شده است: کتاب المدخل، کتاب قاطیغوریاس، کتاب باری ارمینیاس، کتاب آنولوطیقای اولی در دو مقاله و کتاب آنولوطیقای ثانیه در دو مقاله. به لحاظ حجم نیز متوسط بین منطق عیون الحکمة، النجاة و الاشارات از یک سو و منطق شفا از سوی دیگر قرار دارد. تصحیح این کتاب براساس پنج نسخه موجود توسط دکتر محمود یوسف‌ثانی در دست انجام است و در اواخر سال ۱۳۸۷ به پایان خواهد رسید.

۵. تحلیل، تحقیق و تصحیح انتقادی رساله النکت فی المنطق

اثری است از آثار منطقی کوتاه ابن‌سینا با ویژگی‌های اولویت و تقدم بخشیدن به مباحث «تصدیقات» بر مباحث «تصورات»؛ دسته‌بندی جامع احکام قوای چهارگانه آدمی در عین ایجاز؛ تعریف متفاوت برای «قضیه» و دسته‌بندی ابتدایی قضایا به سه دسته «حملی»، «متصل» و «منفصل»؛ و مختص دانستن قضایای «شخصی» به قضایای حملی؛ که تاکنون به‌چاپ نرسیده است. (تنها نیمی از آن در حاشیه کتاب شرح الهدایة الأثیریة ملاحظراً به‌صورت چاپ سنگی منتشر شده). تصحیح این رساله بر اساس چهار نسخه موجود آن توسط دکتر سید حسین موسویان به اتمام رسیده است.

۶. تحلیل، تحقیق و تصحیح انتقادی رساله اقسام الحکمة (اقسام العلوم العقلیة)

که عدیل احصاء العلوم فارابی و مهم‌ترین منبع در طبقه‌بندی علوم عقلی از دیدگاه ابن‌سینا به‌شمار می‌آید، بر اساس چهار نسخه اقدم زیر نظر دکتر محسن کدیور به پایان رسیده است. ابن‌سینا در این رساله در ده فصل بیش از پنجاه علم عقلی را معرفی و طبقه‌بندی کرده است. رساله اقسام الحکمة که از پنج قرن قبل به چند زبان زنده اروپائی ترجمه شده برای نخستین‌بار در کشور ابن‌سینا به شیوه مصحح و محقق منتشر می‌شود